

1750

VÄSTERGÖTLAND

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Korsberga ✓

Möller, Johan, 1928

Svar på ULMA:s frågelista 19 Nödbröd.

19 bl.4:o

/Häri även uppgifter om beredning av
hankajäst jämte ordstäv och talesätt./

1750

Exc. OSD

Nödlbröd.

Se i Landsmålsarkivets, Uppsala frågelista
Korsberga 1928 J. Möller

A. Alm. frågor:

Minnen från tiden då nödlbröd, nöbrö^v,
mesväk^vstbrö^v mest tillgripas såsom åren 1868,
1886, 1899 samt längre tid tillbaka finnas inom
Korsberga jemte skilda socknar här omkring. Be-
nämning på nödläret särskildt: lå svåra ärt, sunna^v
ärt, håla ärt. Benämning på bröd av ren säd: råj-
brö^v eller råbrö^v, havrabrö^v, kornbrö^v, vetbrö^v. Bland-
ning av råg och havre: blånnbrö^v. Med andra
ämnen: nömjälsbrö^v eller nömjälsbrö^v, barkbrö^v,
lavbrö^v svarbrö^v.

Inom dessa orter har det ej varit regel att
använda utdryppningsmedel till mjölet annat än
under missväxtår. Undantag kan dock göras för

groår = är då rågen grof, då havremjöl kunnat
tillcothas. Potatis som vtelrygningsmedel har dock
mycket förekommit. Potätsbrö, revbrö!

Efter nödlåret 1868 berättas i Korsberga att
spannmålen var alldeles slut och en råjsköpman
gj stads att kunna få köpa. Slutligen införde "ra-
tron" från Skyrskult (von Strokinck) rysk råg, som då
kostade 25 reksdaler tunnan. Personer från denna
tid, som hade råd att köpa råg, ha honom därför
ännu i tacksamt minne.

Om kräfter såsom nödlårskast är berättat
från Korsberga. Man satte på den tiden gj stort
värde på dessa läckra djur, ty det hette allmänt:
"Krävskar lå man en äta te en svältor i jät."
Bristen på födoämnen gjorde emellertid att
de tillgrepos, och fredade som de förut varit
förekomma de, synnerligast i Lillån så rikligt

att de ur vassen kunde pakas upp med råpsor.
Om Kvinnor, som med bröjds och glip idkade
kräftfiske, berättas att fångsten kunde bliva så
riklig, "att de tog äs-så sårken i knät för övran
å tog te krävskapssa.

Ämnen som utdrysningemedel: Kar som
växte på gran, granlar eller gralar, gramss, syre:
rosaur eller sajpr, saurgräs; islansmoss, kvick-
rot, möntsrotter = mynta, nätor = nästlar.

Missväxtar: nöar, kongorär, svältär, klenär,
strafär. Godä är: goär, växsär, skrevär.

Det fanns en bonde, som hade en så god
jord att skörden aldrig sloz fel, och var alldeles
oberoende av väderleken. När denna artade sig
att bli god brukade han pånande och nådiskt
saga:

"Nu så då lo bli ett säntdara görär igen så

4/
Köldbrot:

ingen sa få nyt för sja."

Plötligen drabbades han emellertid av olyckor och fick till "samnastropp dö i föttistava."

Arb för skörd av olika slag förekommo, såsom: gsth eller lårit förår, häår, räjår, havraår, pñ-tåtsår, rovar.

B. Bark.

Barkbrödet inom dessa orter torde ej hava brukats i någon större utsträckning. Dock saknas ej minnen helt och hållet, om att det under missväxtår brukats. De sorter som användts voro: björk, fur, vide, birkbark, förbark, visbark.

Wid brödberedningen tilljok så, att granlav eller islandslav torrades och knuddes sönder till mjöl och lades i ett kär. Derna hålles kokhett vatten och massan blev en seg välling, vari barkmjölet knuddes knuddes till deg, tillsattes

Landsm. Upps. 1750
J. Möller. 1928. KORSBIFRGA

VGL.

Frgl. 19

med jäst och bakades. Ben förmalda till mjöl skulle varit en tillsats som gav barkbrödet bättre smak och kraftigare näring. Om barktagning finnes, till följd av mindre förekomst, icke några vidare ord bevarade angående arbetet. Det hettes: Di fe₂ ta te barkon, ut i ka bark, skara bark, ransa bark, barka.

C. Andra nödbrodsämnen.

Under nödlären hettes det att säden g₂ blev annat än sädr = sädor och brödet derav sädbrö, sädbraka. Sädr var egentligen anars benämningen på tredje sortens säd, som upptogs vid ränsningen i vanliga fall. Ägnarna kunde även malas tillsammans med säden till angnamjuf, angnabrö. Om halmbröd beredt av hackad och malen halm "te i druja säa mä" är berättat, men att det vid bakningen "va svårt för bröt velld bränna upp".

6/ Nödbrod.

Kneppradon = tröskad knepsöt (linfröhusen) användes även som mjölnutdrysning, knepsötbröd eller kneppradbröd.

Rotfrukter till bröd. Potatis och mosade gro-tatis skulle vara bäst till havrabröd, men till råjbröd voro de bäst pårevarna. Det hette under groår att "grötätarevat hävde råjbröd." Hårbröd och nätbröd förekom och bereddtes av torrade och malda pärlblad och näslor. Hårkaka skulle vara bättre än nätkaka.

Hörutom ovan nämnda växter för mjölets utdrysning användes även skallor och hasselnötter. Första råjbröden efter nödåret inväntades g. till den blev bängad, utan att avpligtes och förmaldes. En gammal mjölnare berättade från ett av nöd-åren att vid en tid kvarn = kvarn vid Tidalen fanns fyra par stenar, men vid enlast det ena paret maldes ren säd och vid de örriga tre nömjård. ✓

Nödbröd.

Bröd med tillsats av mäsik ävensom drank var icke ovanligt även under annan tid än egentliga nödlår. Från hembränningens tid berättas efter en gammal gumma, huru hon lovordade denna tid, menande att den fattige genom brännvinsbränning så lätt kunde slå sig fram. Man köpte nämligen en halv tunna råg. Hällde hälften och brände till brännvin. Den andra hälften maldes till bröd och dranken som nyssom silades och togs till brödbaket. Brännvinet såldes sedan och detta betalade alltsammans nämligen "hela råghaltönna".

Bland andra födoämnen är bröd av växter märktes särskildt nässelkål, nätkål vilken även kallades skettbackakål. Det hette när värvarmen kom att man blev värskar, värskan, värkator, värkangor, dösltor = orkeslös. Detta sades gå över

så snart man på varen fått äta svätkärl.
På som ämnen för käl användes källningsbrä,
källningskåser, källrot, mäll. En benämning på
käl var bräsoppa. Det hette: äm en ät förmö
käl, fet en stor buk å små lär. Till grönstuvd=
alla sorters stuvade grönsaker användes mäll ganska
mycket. Till välling och gröt togs lavmjöl, såväl
enbart som tillsammans med bennmjöl, mäsgröt,
bennvälling, av sypmjöl: sypvälling. Majrover
var en särskild rosvort som såddes tidigt på sveder
i skogen. De blevo färdiga till slottet. Mos som
beredd av dessa, ävensom av rötter = kälrotter
med eller utan potatis kallades stönja, stämp,
rosmos, potamos. Mouta = myuta användes som
kryddor, särskildt som korvakrydda. Hoffe kokat
på skallen brukades. Allskaps skulle vara hälso-
samt och bra för bröstet.

Av soppor på fisk var skapssoppa med mäll
 sedan gammalt känt. Benämningar på soppor i
 öfrigt: rotasoppa, rovsoppa, galsmakssoppa, grütäts-
soppa, kremmasoppa. Älsoppa var mycket förekommande
 och en benämning på denna var söja. Om soppor på
 skorrar är här ingenting känt. Skorren räknades till
 "di orens jära" och fördomen att icke äta deras kött
 var till ganska sen tid rotad inom dessa orter.
 Om att dessa tillrjögits under nödlär är ingenting
 berättat.

En historia från Grunnerad, Kvalstad från
 1850-talet finnes om ett par studenter, Örenius och
Lagerberg, vilka hittade på att efter alla kokkonstens
 regler låta avrätta en skorre för att sedan äta den-
 samma. När den slutligen var framsatt för de
 båda studenterna var det ingen av dem som ^{wille} börja
 först. Under tvisten härom fingo de se en tiggare-

gumma komma fram till herregården och då beslöt
 de att giva henne steken. Sedan gumman ätit den
 och gått sin väg samt kom till närmaste ställe be-
 rättade hon, att hon på Grunnevad fått den bästa
 mat hon i sitt liv känt, men kunde ej beskriva "ärta
 då va fujl äls fesk."

En historia betecknande motviljan för hästötthet.

I Brausterna sopper bods då en gång en herr
 säm hette Pållo Gran. Han hade skall för-te å
 vära en kunn imot di fatis.

Ena fatir käring gnälde en gång över hans
 bä snärhet å härhet å sad:

"För all där spänd ja har bort dit å allt
 j srest för-n, så har-n då ai stockot te-mä
 ena enda smula å sopt säm sä: ta då bent å
 skar på käring."

Däthävara lä ba-ti te-n, å tänk var

J. Möller. 1928. KORSBFRGA
 Landsm. Upps. 1750
 VGL. Fgl. 19

Nöddrott.

Käringa kām nästa gång då räckte Palle Gran
te-na ett stort sjuksotkko i sad:

"Da lå bent i spav på Käring."

Käringa ho ble nor ho fekk ijen sina or, så
ho künna sjokt ijönnum gürvst, män kām enant
te-sä i taeba i nej juyt så sarkon skäpa.

Ena ga ti ätthorot nor köt vär va rippat
då fekk ho ^{att då va} veta hästaköt ho hads fått. Män lå
kantro lå ble ente ju i bjälla. Ho sua i te
Palle Gran i latto-m veta va han va för en
bednings, säm kunnö narra hännö lå arma prä-
köt te i äta kött ätter en häst.

"Lå va juy käring", sa Palle Gran, "då va
ünto ätter nor häst, utan ätter ena marr."

II. Nödfoder.

Briet grä foder: fönstrest, fortvät, porno. När
fodret var slut: utporat, laera i barshrapatta. Olike

slag av samlat foder: fåtöfver.

Skilda slag av nödfoder: kvickor, nödtalsör-
hassellör och särdelör⁺ (sälj) torrades och maldes
tillsammans till mjöl till svinen. De blevo ej feta
av det, men växte och mödde bra. Såsom nödfö-
der för lastnyren användes: lör, ljung, lav, tall-
ris, granris, björpris, tuj^{nytt} = gräs som växte i mossar
och drogs^{nytt} och lossnade "de första knät" ovan roten.
Det hette om kreaturen, när de samma gingo vält,
att en del lärde sig att dra^v tuj. D. v. s. när de äto
denna gräscort att de ej beto av den, utan beto om stråna
och drogo upp de samma och äto dem sedan. Den
under vattnet växande delen skulle skulle vara
smakligast för djuren. Om bark som nödfoder
är berättat att äspobark^v (asp) togs och kokades.
Vattnet draks och skulle vara styrbande och barken
äts. Rannbark (rönn) kokades till rannslag^v.

och skulle vara mycket mjölkbefodrande för korua.

Vanligt var att gettesna fingo följa med till skogen på vintern då knuggning förüggjick. Wanda härvier hålla de sig försiktigt på avstånd tills trädet fallit, då de snabbt skyndade intill och i första hand tog mossan och sedan skarvde barken.

In som jalfoder har förekommit i så måtto att enslaj kokats och givits djuren. Insamling av enslar för enslarsdricka förekom mycket och arbetet kallades "knäbba" eller "ens enslar". Ljuny användes mycket som föder, synnerligast till ^{får} men även till nötdjur. Slags med lic och skördades som hö. Används icke såsom rent nödfoder.

Hästgjödsel som svinfoder var mycket förekommande. Till kofoder blandades hästgjödsel tillsammans med hakat tallbarr, vilket fick ligga tillsammans och jäsa, varefter detta äts av djuren.

Att bönder "lära förärfeta te hämtaka" var ingenting ovanligt. Djuren kunde även ganska tidigt grä vären, om marken var bar, slöjras ut grä förnsbeto; förns, benämning på gammalt gräs.

Ord för kreaturens utsvultna tillstånd: äfallna, skankna, utmajkratta, skraekia, skrajja, värlätta, skrina så då skindr ijonum löna.

Utsvultet kreatur: majkrak, krakratt, beläto, benrangps. "Majra süm fallakratta" var ett ordspåk. Fallakratt var ett redskap förfärdigt av en granbuske med toppändan kvistad till skaft och stjärar tre grenstymprar i ändan kvarrittande. Användes att kratta med säden med på fällorna.

Skilda uppteckningar.

Öra (yrsel) i råjser var någonting som förekom på 1850-talet. Den trodes hava uppkommit ge-

Landsm. Ups. 1750
Möller 1928. KORSBERGA

VGL. Fgl. 19

men fullständig vindstilla under rågblomningen
och visade sig genom att hornen voro fläpvis
röda. Då brödet av rågen äts, synnerligast färskt,
blevo folket yrs i huvudet och svaga i lemmarna.
Om sup brännvin då brödet äts skulle vara bra
som motgift. En gammal bonde berättade från
denna tid:

"När vi skulle börja sånga grä vänn va vi
ents mod mä varken drängen äld ja. Vi va
unto gote å bära havrakalltömma."

"Då ä örrijön, säm järt," sa Sjöja - Där var
an va fuller å trölla iküll," är ett ordstäv från
denna tid.

Halkajäst för bakning och brygd beredd
sålunda: Efter värbröppt, tillattes den dervid
erhållna jästen med mjöl, varefter halmband

gjordes och jätten vreds in. Banden hopcattes till ringar, hanka och upphängdes till torkning, varefter de lades i en tunna till förvaring. Det var vanligt att så många hankar gjordes, som man beräknade bak och brygd för året.

(Ordspråk.) Ordet är Tabban.

Långt säm då svära ärt.

"Nu ä då rotit ä leva", sa Bagga-Jonas mor-an fesk. 28 peksoaler Tonna för råjden.

"Dä prästar lö mot," sa Skräckis-Bann mor-an köpts sapa på en pärafot.

Dä näjone kom allt för mycket med ordet mot (mögst) kunde han på följande räkna till svar:

"Nst dä ä mor ena mögga blir köptor i nettinis sē, ä så mor ett hämpani knehta får löppat varsi harv haka brö i dä, dä ä läm feta quister

säm blir igen not.

Om torshår, vilka dock ej voro att hänföra till
nödlar, hette det: "torshårkaka ä lita män druypr"; hän-
syftande på att såväl strå som hårna då var nä-
ringsrikt. Om vätår: vätårsgröön ä odrujör ä inga
störka i.

Om svart drieka sades: "dä ä inga sässvåna i-t";
ordet jämförlyt med sädeshalt. Om nödlbrödet:
"sässvåna i-t dän va allt dä lolla."

Etth anmärkningsvärdt drag bland almogen
under föregående generationer var den, så att röjre
religiösa vördnad, med vilken de omfattade brödet.
Dess förstörande och misvärdande räknades som
stor synd, och tacksamheten till försynen för en
god spörst utblev icke. Nådanna regler blevo
barnen tidigt inplantade. Legendem om "giggen
som trampade på brödet fick ofta tjena som

ett avskräckande exempel på bröds missvärdande.
 Toon på denna var stark, synnerligast som knektar,
^{vilka} varit i Pärnorn i krig, hade berättat att de sett
 gelatsen der hon sjönk till avgrunden. Stället
 hade de sagt var utmärkt med pigan stående
 på en brödkaka huggen i sten.

Enakanda var förhållandet med skörden
 under bärningstiden. Värdeslöshet och misshätsel
 ansågs som synd, och som en given sak ansågs
 att sannastraffet härfor ej skulle utebliva.

Ett grymt läd, bevänt av ett par bröder
 mot tredje brodern blev i långa tider berättat
 som ett bevis på Guds straffande och lönande hand.

Tre bröder mistade sina föräldrar och stodo
 som syare till deras gård. Den yngste kette det
 var enfaldig och de båda andra gjorde livet svart
 för honom. Han slog sig då lös ifrån dem och

blev knalle. Ansider när han förtjenat en del
 grängar kom han tillbaka och skulle taga sin del
 i gården. Han köpte spannmål till uträde, men
 denna passade bröderna på att ungstorka så lensom-
 ma & grodde i åkern. Då hänade de honom säjande,
 att det var för orättfäringa syndapängar som han köpt
 säden och menade att det var därför som kornet &
 grodde och kom upp.

Den enpaldige föll i grubleri och stod på van-
 sinnets brant, men repade sig så småningom, blev
 åter knalle, och slutligen egare till hela fädernegården,
 under det de andra bröderna kommo i största
 armod.

Landsm. Upps. 1750
 J. Möller. 1928. KORSBERGA

VGL. Fgl. 19